

Мирон КАПРАЛЬ (*Львів*)

СВОЄРІДНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА: НОТАТКИ НА МАРГІНЕСІ НОВОЇ КНИГИ ПРО КИЇВ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

Наталя Білоус, авторка рецензованої книги про київську владу ранньомодерного періоду до епохи Хмельниччини¹, віддавна працює над міською тематикою і є знаним фахівцем з історії Києва. Ще на початку 1990-х, очевидно зі студентських років, вона почала цікавитися урбаністичною тематикою та збирати відповідні матеріали. Поступово зацікавлення молодого науковця вилились у перші публікації з історії міської влади Києва XV–XVII ст. і знайшли логічне завершення в захисті Наталею Білоус у 2003 р. кандидатської дисертації на тему “Київський магістрат у XVI – першій половині XVII ст.: організація та юрисдикція”. Ще протягом п’яти років дослідниця працювала над удосконаленням структури праці, вишукувала нові джерела в архівах України, Польщі, Росії, залучала у порівняльному ключі багату містознавчу літературу про інші міста Центрально-Східної Європи, перш ніж віддала на суд широкої читацької публіки рецензовану книгу.

Нелегке завдання постає перед кожним дослідником історії Києва XV–XVII ст. з однієї причини: фактично весь архів міських, а також гродських та земських книг згорів у 1651 р. під час захоплення міста литовськими військами Януша Радзивіла. На додачу вцілілі рештки київських документів ще двічі зникали у полум’ї пожеж Києва у 1718 та 1811 рр. Дослідниця в передмові до книги навіть у розпачі написала, що у вогні пожеж “зникли всі сліди історії міста XV–XVII ст.” (с. 7). Власне через це про історію Києва часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого X–XI ст. певним чином ми знаємо більше, ніж про ближчий до сьогодення литовсько-польський період. Однак Наталя Білоус доклала неймовірних архівно-пошукових зусиль, щоб скласти якщо не репрезентативну, то принаймні достатню джерельну базу для з’ясування основних проблемних питань з історії Києва кінця XV – першої половини XVII ст. За словами дослідниці, вона залучила близько 200 документів, які стосуються теми дослідження (с. 34). За моїми підрахунками, таких документів у монографії значно більше, якщо врахувати опубліковані актові, статистичні та нарративні джерела.

¹ *Білоус Наталя*. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Вид-й дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 360 с.

Архівні пошуки Наталі Білоус зосередилися на виявленні виписів з міських київських книг (надзвичайно розпорошених у багатьох фондах здебільшого київських архівів), публічно-правових документів (привілеїв, надань, декретів, мандатів тощо) з книг Литовської метрики, Коронної (Руської) метрики, приватно-правових актів у збережених фондах литовсько-польських магнатів Замоївських, Ходкевичів, Сангушків та ін. У фонді Замоївських дослідниця віднайшла цікаву збірку листів київських міщан до Томаша Замоївського, київського воєводи першої половини XVII ст., яку дослідники Києва не залучали ще до наукового обігу. Авторка цілеспрямовано проводила “кверенду” (архівний пошук) у тих збірках, у яких могла випадково, принагідно знайти документи з київської тематики, і таки натрапляла на нові змістовні джерела зі своєї тематики, наприклад, у житомирських гродських, люблінських та могилівських міських книгах. Вважаю, що цій клопітливій, довголітній джерелознавчій праці Наталі Білоус у архівних сховищах України, Польщі, Росії, Білорусі має віддати належне кожний фахівець-історик.

Історіографія ранньомодерного Києва з огляду на джерельну обмеженість також не є чисельною. Авторка збирає за хронологічним принципом усі роботи, які стосуються історії міста у зазначений період, почавши з початку XIX ст. від “Історії міста Києва” Максима Берлінського. Також у поле зору дослідниці потрапляють література та джерельні видання, котрі торкаються проблеми магдебурзького права, функціонування міських органів управління в Україні та регіоні Центрально-Східної Європи загалом. Деякі історіографічні оцінки та коментарі Наталі Білоус привертають увагу істориків своєю новизною. Наприклад, авторка пише про загалом великий вклад Володимира Антоновича у вивчення Києва у середньовічний та ранньомодерний період та зазначає, що, однак, його інтерпретація боротьби антагоністичних угруповань за часів управління вїтківської родини Ходиків “має певні аналоги в житті Києва останньої чверті XIX ст.” (с. 14). Шкода, що у тексті монографії автор не подала аргументації на користь своєї концепції взаємовідносин у владній верхівці у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Очевидно, йдеться про згуртованість представників влади Києва в цей період, коли вони змушені були боротися за збереження міських прав “на кількох фронтах”: як із київськими воєводами, їхніми представниками на місцях, так і шляхтою, численним католицьким, православним та уніатським духівництвом у Києві, а також козаками.

Не цілком можна погодитися з дослідницею, коли вона пише, що в радянський період у дослідженнях 1970-х – 1980-х рр. над міською тематикою “домінували економічні аспекти” (с. 21). На мою думку, справді серйозних, знакових досліджень з економічної історії міст у радянський період не було написано, попри численні декларації про пріоритетність “соціально-економічної” складової у працях істориків. Часто в радянських науковців вивчення конкретної економічної ситуації замінялося чи затушовувалося “правильними” цитатами “класиків марксизму-ленінізму”. На заваді об’єктивним дослідженням ставали ідеологічні чинники. За правильним твердженням

Наталі Білоус, далися взнаки й репресії, спрямовані проти українських істориків у 1930-х рр., а отже, перерваність історіографічної традиції, відсутність зв'язків із закордонними вченими, які в цей час розвивали нові напрямки в урбаністиці, а також банальна — через “залізну завісу” — неможливість роботи в зарубіжних архівах (с. 22). У сучасній українській історіографії вплив цих чинників ще досить відчутний, про що свідчить поява компілятивних праць на кшталт “монографії” Ростислава Делімарського про магдебурзьке право у Києві.

Обмеженість джерельної бази дослідження зумовила те, що дослідниця зосередилася на вивченні насамперед питань з історії права (привілеї та права міста, функціонування, структура та повноваження органів влади, взаємодія міщан із центральними та місцевими урядниками та владними інституціями, юрисдикція та міське судочинство). Адже значна частина документів, якими оперує Наталя Білоус, мають нормативний та публічно-правовий характер за джерелознавчою шкалою (привілеї, декрети, мандати, ухвали тощо) і дають змогу дослідити в основному загальні правові проблеми. До таких в історії Києва належить питання початків магдебурзького права у місті.

Локаційний привілей на запровадження магдебурзького права у Києві був утрачений, очевидно, ще в кінці XV або на початку XVI ст. Наталя Білоус виносить на широкий дослідницький загал свою версію мотивів, політичних обставин й дати створення цього документа у канцелярії великого князя литовського Олександра, що, на її думку, міг бути виданий у жовтні–грудні 1498 р. (с. 49). Аналізуючи попередні та наступні великокнязівські надання, вона також приходить до висновку про поступове розширення у кілька етапів автономних прав міської громади Києва за наданнями 1499, 1514, 1516 рр. Міська влада Києва у той час долала значний опір повноправному введенню положень магдебурзького привілею з боку київського старости. І, можливо, саме з його ініціативи і було конфісковано або знищено локаційний привілей.

Наталя Білоус солідаризується з поглядами Олени Русиної про нетотожність згаданого у документі 1498 р. “міського права” з “магдебурзьким” (с. 45). Адже в історіографії на підставі цієї тотожності висловлювалися міркування про існування у Києві повного магдебурзького права чи його елементів ще у часи Казимира IV Ягеллончика або навіть і Витовта. Хоча з точки зору польського права про місто, про “міське право” не варто говорити до моменту правової локації міста. Втім, на землях Великого князівства Литовського існували часті правові колізії, відмінності від правової ситуації в коронній Польщі, зокрема й на сучасних західноукраїнських землях, колишніх територіях Галицько-Волинської держави.

Уважне прочитання документів про початковий період існування магдебурзького права в Києві та їхня вдумлива інтерпретація, продемонстровані Наталею Білоус, дадуть також змогу поглянути на заплутані сторінки магдебурзьких надань і для інших українських міст, у тому числі й для ранішого періоду (XIII–XIV ст.). Особливо плідною видається думка про поступове запровадження елементів магдебурзького права з огляду на політичні обстави-

ни. Сянок, місто на заході руських земель, отримало надання на магдебурзьке право від польського короля Казимира III у 1366 р., і, якби не зберігся привілей 1339 р. князя Юрія-Болеслава Тройденовича, то дослідники б визнавали саме цю пізнішу дату впровадження магдебургії у місті. Проте схему поступового надання та впровадження елементів магдебурзького права пройшли й деякі інші чільні міста Галицько-Волинського князівства (Львів, Перемишль, Володимир та інші), адже воно було висунуте географічно найдалі на захід з усіх українсько-руських земель і найшвидше потрапляло під західні правові впливи. Концепція поступової рецепції магдебурзького права стає загальноприйнятою точкою зору як в українській, так і в польській літературі².

Докладне ознайомлення авторки із сучасною польською, литовською, білоруською урбаністичною літературою дозволило їй, з одного боку, точніше відтворити історико-правові реалії в Києві в контексті регіональних урбаністичних процесів, а з другого боку, виявити власне київську специфіку при локації та реалізації магдебурзьких норм та правил. Таких незбіжностей між “класичними” нормами західного та польського міста й особливостями київської магдебургії було достатньо. Так, локаційний привілей чи якесь наступне надання великого князя литовського мали б окреслити територію та межі міста, чого ми в київській ситуації не зустрічаємо. За вдалим визначенням Наталі Білоус, магдебурзьке місто (теперішній Поділ) потрапило у міську агломерацію поряд з іншими територіями, які можна визначити як юридики та які склали окремі містечка у цій агломерації (замкові землі під владою воєводи, численні церковні землі: Біскупщина, землі Печерського, Михайлівського, Кирилівського та інших монастирів). Тому фактично з часу запровадження магдебурзького права у Києві виникають запеклі суперечки за територіальні межі та юрисдикцію над київським населенням між магістратом, воєводою та власниками церковних юридик, які не вщухали до Хмельниччини.

Іншою особливістю урбаністичного розвитку Києва було збереження старої з княжих часів нерегулярної забудови, що не відповідала “класичній” квартально-прямокутній забудові “типового магдебурзького” міста. Хоча ратуша з ринковою площею, а також головний міський храм Успіння Богородиці Пирогощі знаходилися у центрі міста, виокремлюючи територіально три його головні складові: *ратушу* як символ міської самоврядної громади; *ринкову площу*, на якій проводився торг привізним товаром та виробами місцевих ремісників, що символізувала основні заняття міщан; та *церковний храм* поряд із ринком, який свідчив про Божу опіку над містом. Вперше в літературі Наталя Білоус розкриває вуличну мережу тогочасного Києва за вцілілими рештками джерел, накладаючи її на сучасну топографічну основу.

² Капраль М. Привілей 1356 р. як повторне надання магдебурзького права для міста Львова // Вісник Львівського університету. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 11–21; Fenczak A. Z badań nad początkami samorządu miejskiego w Przemyślu i jego kancelarii (do 1389 roku) // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – Przemyśl, 1988. – S. 23–48; Janeczak A. Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego // Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej. – Wrocław; Praha, 2002. – S. 177–189.

Про частковий аграрний характер Києва того часу свідчить одна з назв вулиці “Бидлогінна (Вигонна)” (с. 81), що було відмітною рисою як невеликих, так і значних міських осередків, населення яких не полишало заняття сільським господарством, особливо тваринництвом, навіть у межах міських мурів.

Прикордонний характер Києва, що зобов’язував центральну владу до значних видатків на військові приготування та укріплення, зумовив звичні для багатьох українських міст Великого князівства Литовського військові повинності, які лягали на плечі міщан. Міщанин, як і шляхтич чи козак в Україні, не випускав з рук шаблі, часто змушений був виїжджати у військовому спорядженні у поле для сторожі чи переслідування татарських загонів. Джерела повідомляють різні назви військових повинностей київських міщан (“серебшизна”, “кліковщина”, “сторожовшизна”), що були ними переобтяжені порівняно з міщанами інших міст Великого князівства Литовського (с. 56). Кияни змушені були відкуповуватися від цих та інших обтяжливих повинностей, наприклад, військових стацій, козацьких леж та підводного обов’язку (від останнього отримали звільнення у 1558 р.), що, природно, зменшувало прибутки від їхньої основної торгової діяльності. Військові приготування, підготовка оборонних укріплень, заготівля провіанту та збирання зброї для військ у прикордонних районах — усе це спонукало київських воєвод до політики залучення київських ремісників під свою юрисдикцію.

У Києві в XVI – першій половині XVII ст. у ремісничій сфері взагалі склалася нетипова для міст Речі Посполитої ситуація існування двох відокремлених цехових ремісничих організацій: міської та замкової. Магістрат та воєвода з перемінним успіхом перетягували юрисдикційний канат з метою взяти під контроль усе київське ремісництво, адже дві паралельні структури в одному місті, безумовно, конкурували та взаємно себе ослаблювали. Врешті в середині XVII ст., коли київський воєвода Адам Кисіль уособлював ослаблену владу Речі Посполитої у місті, магістрат узяв гору і ремісники за королівським привілеєм перейшли під його управління.

Очоловав міську владу у Києві, як судову, так і адміністративну, вїйт, що займав цю посаду пожиттєво за рішенням великого князя. І це було характерно для багатьох міст Великого князівства Литовського, коли центральна влада утримувала контроль над містами через пожиттєвих чи дідичних вїйтів. На думку Наталі Білоус, політична ситуація навколо та після Люблінської унії привела до королівського надання у 1570 р., за яким порядок обрання київського вїйта змінився у кориснішу для міста ситуацію. З цього часу місцева владна верхівка отримала право вибирати з райців чотири кандидатури, одну з них король затверджував на посаді вїйта (с. 93). Не можна сказати, що цей документ беззастережно виконувався, центральна влада й надалі намагалася “проштовхнути” на прибуткову вїйтівську посаду своїх протеже за ті чи інші, насамперед військові, заслуги. Однак міська верхівка вже відчула в собі силу опиратися центральній владі, як у випадку з номінацією на київського вїйта у 1593 р. поза порядком 1570 р. — литовського шляхтича Еразма Стравинського, котрий перебував на цій посаді тільки три тижні (с. 106).

У Києві виробилася власна практика номінування на посади райців, лавників, писарів, синдиків та інших міських урядників, що відрізнялася від прийнятої в інших містах Речі Посполитої щодо кількості владних колегій, термінів та дати обрання. На жаль, брак джерел не дає змоги пролити більше світла на порядок функціонування міських урядів і дослідити, наприклад, чи підписок виконував функції регента у міській канцелярії, чи це були дві окремі посади (с. 139–140). На мою думку, швидше перше, адже у більш розбудованій міській канцелярії Львова посада регента виокремилася тільки у середині XVIII ст., а в менш функціональній київській канцелярії навряд чи це могло статися вже в першій половині XVII ст.

Своєрідна, нетипова як у перелічених мною небагатьох рисах, так і в багатьох виокремлених детально в монографії Наталі Білоус, правова система київської магдебургії як міщанського самоврядування виявилася життєздатною у правовому протистоянні з київськими воєводами (тільки з окремими з них, наприклад, Томашем Замойським, міська верхівка увійшла в патронально-клієнтарні взаємини) та власниками багатьох церковних юридик на території Києва, відстоюючи права міщан на автономне, самоврядне існування. На думку дослідниці, фатальним не тільки для міського укладу Києва, а й загалом для всієї Речі Посполитої виявився “козацький фактор”, що активно почав проявлятися в історії міста тільки з кінця XVI ст. Козаки виявилися порушниками спокою в місті, збурювачами порядків, що посилювали соціальну напругу та призводили до релігійних конфліктів (с. 255). Такий хід думок певним чином має телеологічний характер, адже кожний історик знає про наслідки Хмельниччини, котра якщо не змінила цілком, то збурила докорінно старий соціальний устрій, що позначилось і на містах з магдебурзьким правом. З іншого боку, як козацька сваволя, так і централізаторська обмежувальна політика українських гетьманів та російських царів щодо київської магдебургії були зовнішніми подразниками, чинниками, які розхитували й так слабку структуру міської автономії. Причини її слабкості також слід виводити із внутрішньої нерозвиненості, малої чисельності міського стану, економічної анемічності міщанства, що було характерно для всього регіону Центрально-Східної Європи в розглядуваний період, та із загальної політичної ситуації, коли міщанство було зведене на маргінес політичного життя і не виступало активним політичним гравцем на “політичній шахівниці”.

Дослідниця подала добротний науковий апарат, що включає список використаних джерел і літератури, покажчики імен та географічних назв, джерельний додаток (встановлені імена та прізвища київських в'їтів та воєвод). Вдало доповнюють наукову частину книги численні ілюстрації та художнє оформлення. Книгу приємно взяти до рук, поліграфічне виконання здійснено на високому рівні.

Нова монографія Наталі Білоус підсумовує багатолітню працю дослідниці над київською магдебургією. Автор зуміла по джерельних крихтах реконструювати структуру міських органів влади, особливості запровадження та функціонування магдебурзького права на київських теренах. У короткому

Своєрідність київського магдебурзького права: нотатки на маргінесі нової книги про Київ . . .

жанрі рецензії неможливо детально та всебічно зупинитись на всіх вдалих і цінних аспектах цієї праці, про які, можливо, напишуть інші рецензенти. Але вже зараз можна з упевненістю стверджувати, що книга Наталі Білоус викликає міркування, роздуми, рефлексії, отже, вона не тільки зафіксувала на високому науковому рівні стан дослідження київської магдебургії кінця XV – першої половини XVII ст., а й виконала своє головне завдання – стала каталізатором подальших наукових досліджень з української урбаністики середньовічного та ранньомодерного періоду.